

תופעת גביהה בן פסיסה

נדב שנרב

כשנה לפני כתיבתן של שורות אלו התפקעה רשת האינטרנט מצחוק בעקבות פרסום סרטון בו הופיע אימאם סעודי צעיר וחביב בשם בנדר אל חיברי. באותו סרטון נראה האימאם מבאר לקהל מאמיניו כי, בניגוד לשקרים שמפיצים "המערביים", המוסלמים הפקחים הבחינו זה מכבר שהארץ היא קבועה והכוכבים מסתובבים סביבה. כדי להוכיח את טענתו הביא האימאם ראייה פשוטה. שווה בנפשך שאתה מעוניין לנסוע מערב הסעודית לסין. למה בעצם צריך להשתמש במטוס? אם הארץ נעה, אפשר לעלות בכדור פורח לגובה רב, לתת לארץ להסתובב תחתך עד שסין תופיע למטה, ואז לרדת. זה שתרגיל כזה אינו עובד מוכיח שהארץ קבועה, QED.

כפתיחה למאמר הזה, הייתי רוצה לחשוב על השאלה מה גרם למר אל חיברי להשתטות לעיני כל העולם, ובפרט ברצוני להתעכב על שתי נקודות. ראשית, אינני סבור שהאיש הזה הוא בהכרח טיפש במובן בו אנו רגילים לחשוב על אדם טיפש, כלומר אדם בעל אינטליגנציה נמוכה. שנית (ונקודה זו קשורה כמובן לסעיף הראשון) כל אחד מן הקוראים מוזמן לעשות ניסוי פשוט ולהציג את שאלתו של האימאם לאנשים ברחוב. אני מוכן להמר על כך שתשעים אחוז מהם לא ידעו לענות על השאלה, כלומר לא ידעו להסביר מדוע כדור הארץ מסתובב אבל לא ניתן לעלות לאויר, לתת לו להסתובב תחתיו ולנחות במקום אחר.

[התשובה לקושיית האימאם, אם אנו כבר דנים בכך, קשורה למושג של שימור תנע או תנע זוויתי. גם כאשר אתם קופצים בתוך אוטובוס נוסע, אינכם נוחתים באותה נקודה ביחס לכביש אלא באותה נקודה ביחס לאוטובוס. הסיבה לכך היא שבקפיצה פועל כח בכיוון אנכי לתנועת האוטובוס ולכן אין התנע בכיוון התנועה משתנה. בדומה גם התנע הזוויתי אינו משתנה כאשר הכדור הפורח עולה, לכן הוא ממשיך לנוע במעגל סביב ציר הסיבוב של כדור הארץ באותו קצב.]

בעקרון, התשובה הזו אמורה להיות מובנת לכל תלמיד שסיים מגמת פיסיקה בתיכון, אבל בהחלט יכול להיות שחלק מהם, אולי אפילו רובם, לא יוכלו לנמק את התשובה כראוי. כל פיסיקאי מקצועי אמור לתת את הנימוק הנכון בלי לחשוב פעמיים.]

יש להניח שבנדר אל חיברי הוא בוגר, אולי אפילו מצטיין, של איזו תכנית הכשרה תיאולוגית איסלמית. הוא לא יודע פיסיקה וזה לא מפריע ולא אמור להפריע לו, כפי שרובנו המוחלט איננו מבינים ברפואה או באסטרונומיה או בזואולוגיה של תנינים. ככל הנראה הבחור הלך יום אחד ברחוב ופתאום קלט שיש לו ארגומנט נהדר המראה שהמדע המודרני שקר ופשטי המקראות בקוראן הם אמת לאמיתה. הארגומנט הוא באמת נפלא: הגיוני, פשוט, קל להסברה: הבעיה היחידה שלו הוא שאינו נכון. מה שאל חיברי לא עשה הוא להתייעץ עם מישהו שגמר תואר בפיסיקה באוניברסיטה, לשלוח שאלה לאתר אינטרנט שמסביר מדע לציבור או כל פעילות אחרת שנועדה לספק מבט ביקורתי על ההברקה שלו. הוא פשוט זרם עם עצמו ומכר את הרעיון הלאה לציבור הצופים שלו בסעודיה.

למה? מדוע הוא לא נקט בצעדים פשוטים שהיו מסייעים לו לא להפריח שטויות בפומבי?

התשובה, למיטב הבנתי, היא שאל-חיברי לא משלם על חשיפת הקישקושים שלו שום מחיר. קהל הצופים שלו הוא מספיק נבער או מספיק סלחן בכדי לקבל את הדברים ולא לתהות אחריהם, ויש להניח שאפילו אם הם מודעים לכך שהוא "נפל" ואמר משהו לא נכון הם עדיין ימשיכו לשמוע ללקחו בגלל שזה מוסיף להם המון ליראת שמים. אל חיברי גם אינו מסכן את "האיסלאם" או את ממשלת ערב הסעודית: הממסד האיסלמי תמיד יוכל להתנער ממנו ולטעון שהוא דיבר רק בשם עצמו, ושם הוא

החליק פעם על ארגומנט מביך זו לא אשמתם ולא אומר עליהם שום דבר. בנסיבות כאלו – למה לבדוק דברים, להתייעץ ולהשקיע כשהמאמץ הזה בסך הכל יכול להרוס לך את הוורט הנפלא?

דוגמה נוספת לאותה תופעה נוכל לקבל מבני דודנו הנוצרים דווקא, אלא שכאן נדרשת אריכות מסוימת.

כידוע יצר ההסבר הדרוויניסטי למוצא המינים – תורת האבולוציה - בעיה מסוימת לרוב האנשים הדתיים בעולם, אם בגלל שהוא "מייתר" כביכול את תפקידו של הקדוש ברוך הוא כבורא החיים והורס לכאורה את אחד מקווי הטיעון להוכחת מציאות האל בכלל, ואם מפני שהוא מעמיד את האדם כתוצר של תהליך טבעי, כמי שהתפתח מסוג של קוף, מה שפוגע בראיה שלו כיצור יותר רוחני או נשמתי.

כדי להתמודד עם האיום הזה, ישנם אנשים המכונים "בריאתנים" (creationists) ששמו להם למטרה להפריך את תורת האבולוציה. הם מציגים שלל ארגומנטים המראים שכדור הארץ הוא "צעיר" יחסית, כך שסקלות הזמן האדירות הדרושות לאבולוציה אינן רלוונטיות, הם מתעניינים בתרחישים בהם הדינוזאורים חיו על כדור הארץ עוד לפני אלפי שנים במקביל לבני אדם, והם מצביעים על שלל פרכות ובעיות בדינמיקה האבולוציונית, חוליות חסרות, מאובנים שאינם מתאימים לשכבות גיאולוגיות ועוד ועוד ועוד.

נוכל להבין את הבעיתיות שרואים מדענים רבים באותן טענות של בריאתנים אם נשווה אותם להיסטוריון היפותטי המעוניין להכחיש את קיומו של, נאמר, נפוליון בונפרטה. היסטוריון כזה יתעמק בתעודות בנות התקופה ומן הסתם יוכל להעלות שלל טענות: שצירוף הנצחונות המדהים שמייחסים ההיסטוריונים ה"רגילים" לנפוליון הוא בלתי סביר בעליל, שלא הגיוני שבני המהפכה הצרפתית שמסרו את נפשם על הדמוקרטיה יכתירו עליהם לאחר עשר שנים קיסר, שנפוליון השלישי שמלך בצרפת החל מ 1851 היה מעוניין להאדיר את דודו ולכן המציא, אם לא את כל הצלחותיו אז לפחות את חלקן המכריע. כמו כן יוכל ההיסטוריון שלנו לנבור בארכיונים ולמצוא סתירות בין עיתונים שונים בשאלה מתי ביקר נפוליון בעיר פלונית ומי ליווה אותו, או כל מיני פרטים בזכרונות וויתקי הקרבות שלא ייתכנו לאור הממצאים בשטח וכן הלאה. מסקנה – נפוליון יוק.

רוב הבריות לא יקבלו את קו הטיעון ההיסטורי הזה, מפני שאצל רובנו (פרט אולי לאנשים צעירים מאד או חובבי קונספירציה מובהקים) יש איזו הערכה של משקל יחסי של עובדות. אנו מניחים ששתילת זכרונות במוחותיהם של מליוני אנשים שהיו עדים להתרחשויות היא לא סבירה, שזיוף מליוני מסמכים וספרים המעידים על נפוליון וצעדיו אינו בר ביצוע, ושכל מקרה אי אפשר היה לעשות את כל הנ"ל בלי להשאיר עקבות. לכן אנו מעריכים כי סתירה פה ושם באיזה ספרי זכרונות, או משהו לא הגיוני במסמך כזה או אחר, צריכים להיות מוסברים באי דיוק מקומי ולא בקונספירציה גלובלית.

אנשי מדעי החיים חשים דבר דומה לגבי הביקורת שמטיחים בהם הבריאתנים. השאלות ששואלים הבריאתנים, שהם בדרך כלל בעלי ידע גבוה בהרבה מזה של האדם ברחוב, הן - לא תמיד אבל לפעמים – שאלות מצוינות, שבהחלט יכול להיות שחשיבה עליהן תוליך להתקדמות מדעית מעניינת. אבל כאשר הם מנסים לפסול באופן כוללני את תורת האבולוציה הם מתעלמים ממרקם אדיר של תצפיות, תיאוריה וניסויים שכולם משתלבים זה בזה באופן מאד משכנע. למרבית תסכולם של הביולוגים, המחקרים שלהם ידועים לציבור הרבה פחות מן ההיסטוריה המודרנית של צרפת, לכן הם פחות מצליחים להעביר את המסר שלהם.

את כל הסיפור הזה הבאתי לצורך נקודה צדדית. כאשר בדקתי פעם מיהם אותם בריאתנים, מתברר שרובם ככולם הם נוצרים פרוטסטנטים. זה שהם נוצרים זה סביר: מוסלמים בעלי הכשרה ראווה במדעי הטבע, שיוכלו להעלות שאלות קשות בפני האבולוציה – כאלו יש מעט, ויהודים הם עם קטן. אבל למה פרוטסטנטים ולא קתולים?

כאן הכתה בי פתאום התובנה הראשית שאותה ברצוני להציג במאמר הזה. **אין בריאתנים קתולים כי לקתולים יש אפיפיור.** הכנסיות הפרוטסטנטיות מתנהלות באופן דומה לבתי כנסת אצלנו, כל קהילה עם המורה הרוחני שלה בלי יותר מדי ארגוני על. אצל הקתולים לעומת זאת, אין מצב שמשהו רציני

בדוקטרינה של הכנסיה יאמר ללא הסכמה בסיסית של הבוס הגדול, האפיפיור, **והוא נושא באחריות**. הוא לא יכול להרשות לעצמו לצאת **טמבל** או להשתטות בציבור, מחשש לגרימת נזק נורא לממסד שהוא עומד בראשו. לכן האפיפיור לא יכול לתפוס איזה ארגומנט על השתנות השדה המגנטי של כדור הארץ, להסיק ממנו שמאז הבריאה עברו 6000 שנה ושדרוין הולך לזבל.

אז מה הוא כן עושה? כדי להתמודד עם האבולוציה יש לאפיפיור ועדה של מדענים, שהם מצד אחד קתולים נאמנים שהוא יכול לסמוך עליהם ומצד שני הם אנשים רציניים ובעלי שם שסביר להניח שלא יטעו אותו. האפיפיור מקבל את ההמלצות שלהם, המבטאות את הידע המדעי של התקופה, ומחליט לפיהן מהי עמדתו הדתית בהנתן המציאות כפי שהיא מצטיירת מן הדיווחים שהוא מקבל. בזה לא מתחסלת אפשרות הטעות, אבל הנוהל מצמצם מאד מאד את הסיכוי שהאפיפיור יצטייר כליצן – את הג'וב הזה הוא משאיר לבנדר אל חיברי וחבריו.

ואצלנו?

אגדתא ידועה למדי בגמרא (סנהדרין צא.) מספרת לנו על דיון שהתקיים עם צאצאי הכנענים לאחר כיבוש הארץ בידי אלכסנדר מוקדון:

שבאו בני אפריקיא לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מוקדון אמרו לו

ארץ כנען שלנו היא דכתיב 'ארץ כנען לגבולותיה' וכנען אבהון דהנהו אינשי הוה

אמר להו גביהא בן פסיסא לחכמים:

*תנו לי רשות ואלך ואדון עמהן לפני אלכסנדרוס מוקדון אם ינצחוני אמרו הדיוט
שבנו נצחתם ואם אני אנצח אותם אמרו להם תורת משה נצחתכם*

נתנו לו רשות והלך ודן עמהם...

סיפור קצר זה מדגים את הנקודה. מבחינה טקטית, כדאי תמיד לנהל ויכוח בלי ליצור מחויבות לתוצאות שלו, באופן שאם תנצח - הרווחת ואם תפסיד לא קרה כלום. כדי להשיג את חוסר המחויבות מומלץ להשתמש בנציג לא פורמלי, כלומר באדם שאינו בהכרח משקף את דעת הממסד ואינו מדבר בשמו; מאדם כזה אין בעיה להתנער אם הטיעונים שלו מסבכים אותנו או שהוא הפסיד בוויכוח וכו', ומצד שני ההצלחות שלו פועלות לטובתנו. בנדר אל חיברי, או הבריאתנים, הם הגביהה בן פסיסה של המוסלמים והנוצרים בהתאמה. הרב אמנון יצחק והרב זמיר כהן עושים את העבודה הזו עבור ר' חיים קנייבסקי והרבי מגור¹, ובנקודה זו ברצוני לדון בהמשך.

באופן יותר ממוקד הייתי מדבר על שני סוגים של "אפקט גביהה בן פסיסה" - סוג חלש וסוג חזק. את אפקט גביהה החלש הגדרנו כעת: השימוש בנציגים לא פורמליים על מנת לטעון טענות בלי להתחייב אליהן, בתקווה שהן יעשו את עבודת השכנוע אבל בלי לסכן שום דבר. זוהי טקטיקת ויכוח חסרת יושר, אבל היא איננה מצביעה בהכרח על כך שאינך צודק; כמעט כל ציבור או אידאולוגיה הנמצאים תחת איום חד וממשי יתפתו לטקטיקה הזו, זה מאד אנושי ולא קשור לאמונה הבסיסית של ראשי המערכת בצדקת הדרך.

יש גם צד שני לעניין, אותו אכנה אפקט גביהה החזק. במקרה הזה מסירת המשא ומתן מול מערערים חיצוניים בידי קבלני משנה לא פורמליים גורמת לאנשים שנמצאים במרכז המערכת, כלומר (במקרה דן) לרבנים הגדולים עצמם, לא להטריד עצמם בשאלות הקשורות לדיונים האלו ולהתמקד בנושאים "פנימיים", כאלו המעניינים אותם ושעל בסיס ההבנה שלהם הם עלו לגדולה. במקרה הזה עלול להיווצר

¹ איני מתכוון לטעון כאן לתרגיל יזום, אלא למצב שהתפתח ונח לכל הצדדים.

מעין חור שחור רוחני שהופך את העניין כולו למגוחך: המסבירנים החיצוניים מביאים טיעונים של קש וגבבא מן הגורן ומן היקב ונעזרים בכל מיני אמצעים דמגוגיים כדי לנצח בוויכוח בלי לחייב את שולחיהם דבר, ואילו אלו, שולחיהם, אינם מתעניינים כלל בכל הנושא. **נמצא שאיש אינו יודע לתת תשובות אמיתיות והגונות לשאלות:** לא המסבירנים שעל קו הגבול ולא הגדולים שיושבים בבית המדרש. כאן כבר עברנו מטקטיקת ויכוח לא הגונה (שיכולה עדיין להיות בשימוש כדי להגן על עניין צודק) לריקבון אידאולוגי, למצב בו ציבור שלם יכול לנהל פולמוסים נלהבים בלי שאיש משוכנע באמת שהוא צודק.

אפקט גביהה החלש

כפי שניסיתי להסיק מהדוגמה של הבריאתנים והאפיפיור, יש קשר בין תופעת גביהה ושאלת ההיררכיה. במערכת שיש לה "ראש" ברור (לא דווקא אדם, יכול להיות גם גוף כדוגמת מועצה או ממשלה או סנהדרין וכדומה) תופעת גביהה תהיה הרבה יותר נדירה. אין זה משנה כל כך אם הראש עצמו מדבר בקולו או שמדברים שליחיו. מה שחשוב הוא שהמאזינים מניחים שהם שומעים דברים מגורמים מוסמכים. בנסיבות כאלו קשה להסתתר מאחורי אנשי קש: אם הבישוף של בוסטון אומר משהו לא ראוי, הכנסיה הקתולית לא יכולה להתחמק, היא תהיה חייבת להוציא הודעה ולהסתייג או להסכים.

מאז חרב בית מקדשנו ובטלה הסנהדרין לפני כאלפיים שנה, או לפחות מאז חתימת התלמוד במאות הראשונות לספירה, שוררת ביהדות אנרכיה חביבה למדי. אין שום גוף או אדם שיש לו סמכות פורמלית שלא ניתן לחלוק עליה. לדוגמה, בדיני ממונות קיים העיקרון של "קיים לי", האומר שכאשר ראובן תובע כסף משמעון וכמעט כל הפוסקים מצדדים בצדקת טענתו של ראובן, אבל ישנה איזו דעה הלכתית, נידחת ככל שתהיה, שלפיה שמעון צודק, הממון יישאר אצל שמעון מפני שהוא יכול לטעון שלדעתו (לדעת שמעון) ההלכה היא כמו אותו פוסק נידח. המשמעות הפשוטה של העיקרון הזה היא שמימי חתימת התלמוד לא קיימת ערכאה הלכתית עליונה ולכן אין אפשרות להכריע במחלוקות באופן אדמיניסטרטיבי (להבדיל מהכרעה על ידי שכנוע). בדיני ממונות הביא הדבר להקפאה כמעט מוחלטת של היכולת להוציא ממון מהמוחזק, בדיני איסור והיתר התוצאה היא מגוון אדיר של מנהגים ותת-מנהגים כמעט בכל נושא שהוא.

אישית עלי להודות שדי נעים לי במצב הזה ושאין לי שום תשוקה מיוחדת ל"חידוש הסנהדרין", כלומר להקמתה של ערכאה הלכתית מכרעת כנ"ל, אבל המחיר שאנו משלמים על ההתנהלות הלא מוסדרת הזו גם הוא קיים, ואפקט גביהה החלש הוא חלק ממנו.

הדברים אמורים במיוחד לגבי שני נושאים. האחד הוא שאלות שניתן להכניס אותן תחת השם הכולל "תורה ומדע" והשני שאלות ההתנהלות הציבורית, בפרט במדינת ישראל. נפתח בנושא השני.

ככלל, הרבנים המובילים בציבור החרדי והחרד"לי אינם מתייחסים בפומבי לשני סוגי השאלות האלו. קשה להאמין, אבל שום רב חרדי חשוב² לא הוציא מעולם תשובה מנומקת המסבירה מדוע החרדים מסרבים להשתתף בעזרת ישראל מיד צר ואינם מתגייסים לצבא, לדוגמה³. ניתן לחשוב על הרבה סיבות שבגללן החרדים לא מתגייסים – החל משנאה למדינה ולציבור החי בה, דרך חשש מירידה רוחנית של החיילים, פקפוק באמינותם של מקבלי ההחלטות בצבא ועוד – וכמובן שלכל אחת מהסיבות ניתן להעלות רעיונות שיאפשרו לחרדים להתגייס בכל זאת, כמו יחידות מיוחדות שבהן ישרור אורח

² אפשר כמובן להתחיל להתווכח מי נכנס בגדר "רב חשוב", ואין לדבר סוף. כוונתי כאן היא לאחד מהאנשים המקובלים כגדולי הדור, חבר באחת ממועצות גדולי התורה של מפלגה חרדית כלשהי או פוסק שכתב ספרי שו"ת מקובלים וכדומה – מישהו שאמירותיו נתפסות בציבור הנאמן לו כמחייבות.

³ לשם השוואה ראו מאמרו של הרב אהרן ליכטנשטיין, "זאת תורת ההסדר", שנדפס ב"תחומין" ז (תשמ"ו). אינני מתווכח כאן על איכות הטיעונים או נכונותם, אלא על עצם הצורך להצדיק דרך כלפי פנים וכלפי חוץ.

חיים חרדי ושהפעלתן תהיה מותנית בהסכמת גדולי התורה – ולכאורה היה מקום לדיון בשאלות אלו והגדרה של הנסיבות בהן החרדים יהיו מוכנים להתגייס.

כמובן ששום דיון כזה לא נערך מעולם ושום מסמך המסביר למה לא או מתי כן לא נכתב על ידי איש מצמרת הציבור החרדי. את תפקיד המסבירנים ממלאים הגבירה בן פסיסות התורניים, אנשים כמו הרב נויגרשל או הרב אייכלר ובכלל חברי הכנסת ואישי הציבור החרדיים, שתפקידם היחיד הוא לסכסך מצריים במצריים ולהציג שלל נימוקים והסברים שמצדיקים את החרדים בכל מצב בלי ליצור שום התחייבות שתוכל לסבך את הרבי מגור או את הרב שטיינמן. נדמה לי שאזרחי ישראל הנורמטיביים מחמיצים בנושא זה נקודה חשובה מאד. למרות שהמסתכל מבחוץ יכול לראות הרבה בעייתיות במנהגם של החרדים, בזה שהם מותירים לאחרים את המשימה להגן עליהם בדמם ולא זו בלבד שהם נהנים מהביטחון בלי לשלם את מחירו אלא שיש להם גם אפס הכרת הטוב בעניין, למרות כל זאת גדולי התורה שלהם לא מוכנים אפילו **לנמק** – לא רק כלפי חוץ, גם כלפי פנים – את המדיניות הזו.

דברים דומים ניתן לומר, אולי בצורה קצת יותר חלשה אבל לא יותר מדי, על אספקט אחר של הקיום החרדי בימינו, חברת הלומדים, כלומר ההכוונה של מאה אחוז מן הציבור לעיסוק בלמוד תורה ולחיים על חשבון כספים הנלקחים מן הציבור, מה שלא היה מעולם בתולדות עם ישראל. גם כאן יש כל מיני דיבורים כלפי חוץ, ובמקרה הזה ניתן להודות שיש גם דיבורים כלפי פנים, אבל הכל, שוב, נעשה באופן לא פורמלי ולא מחייב. רבנים שמסוגלים לכתוב תשובות של עשרות עמודים עם "סעיפים" ו"ענפים" על דין פרה אדומה שעלה עליה עול שעשוי מעצים של עיר הנידחת, לא מסוגלים להוציא אמירה ברורה בנוגע לסיבות שהניעו אותם להנהיג סטנדרט דתי חדש ששינה לחלוטין את חייו של ציבור עצום (זה בגלל ההידרדרות הרוחנית? בגלל השואה? כדי להתחמק מהצבא? כדי לבנות עולם תורה חזק יותר?) או מהן הנסיבות ההיפותטיות בהן ניתן יהיה לעצור את המנהג ולשלוח לפחות חלק מהאנשים לעבוד לפרנסתם. שוב נמצא את הגבירה למיניהם טורחים ועמלים בכל מיני נימוקים ושברי נימוקים, אבל דיון מסודר או הודעה מוסמכת – אין⁴.

הן בציבור החרדי והן אצל חלקים בציבור החרדי" לי (לדוגמה אצל אנשי ישיבות הקו) ה"גדול" תמיד ממודר מן הציבור, וכשמדובר בהכרעות של הנהגת ציבור הוא אף פעם לא יטריח את עצמו לומר מילתא בטעמא. העסקנים עולים בחיל ורעדה ורתת וזיע אל המקום אשר יבחר ה' (כלומר מבואת ביתו של הגדול, או חדר הלימוד שלו) ושוטחים את טענותיהם, ובסופו של יום מוציא המשמש או המקורב התורן את הצעטלה שבו רשומות הוראות ההתנהגות בכתב יד קדשו, הוראות שהן תמיד לאקוניות או "מנומקות" בסגנון של "נודע בשערים כי פלוני הוא רשע גדול, צריך להתרחק ממנו". במקרה בו מתעורר

⁴ עוד נקודה שנראית לי מטרידה, יותר ביחס לציבור הדתי לאומי, היא היחס לספר הזוהר. המקובלים, ולאחר מכן החסידים (שראו את תורותיהם כפיתוח של הקבלה) מסתמכים כולם על ספר הזוהר, אשר נתגלה על ידי רבי משה די ליאון בספרד, במאה ה'13, וקשה לחלוק על העובדה שעיקר הצלחתו והתקבלותו של ספר הזוהר נובעת מן האמונה שהוא התחבר על ידי התנא רבי שמעון בר יוחאי.

בעולם המחקר איש אינו מאמין לסיפור הזה: בספר הזוהר נזכרים תנאים ואמוראים שחיו אחרי רשב"י, יש בו אזכורים של ניקוד וטעמי המקרא שהומצאו מאות שנים לאחר תקופת האמוראים, ארמית משובשת שיש בה אפילו השפעות של ספרדית ועוד. רבינו יצחק דמן עכו, תלמידו של הרמב"ן, העיד כי אשתו של רבי משה די ליאון, איתה הוא דיבר, אישרה שאת הספר כתב הוא עצמו ושאלו שום כתב יד עתיק שממנו העתיק (ביקורת על ספר הזוהר וכפירה חלקית או מלאה בייחוסו לרשב"י אפשר למצוא גם אצל רבנים שפעלו בדורות קודמים, כמו היעב"ץ והחתם סופר)

היום יש במחננו המון פעילות של ניאו חסידות וניאו קבלה, אנשים לומדים את ספריהם של כל מיני רביי חסידים, ויש גם העוסקים בספרי קבלה יותר "קשים", ואיכשהו כל הפעילות הזו מתבצעת – כך נדמה לי, לפחות – מבלי שמישהו מראשי הרבנים יקח אחריות על שאלת קדמות הזוהר עצמה ויחווה את דעתו על כך לאור השאלות הידועות. ייתכנו כל מיני עמדות: החל מתיג כל השואלים כאפיקורסים ועמידה על כך שהייחוס לרשב"י הוא אמת כפשוטו, דרך הטענה שבזוהר משוקעות מסורות קדומות גם אם הספר עצמו נכתב בספרד של ימי הביניים ועוד – ספקטרום שלם מקבלה מוחלטת עד לפסילה מוחלטת. מה שמטריד אותי אינן העמדות עצמן, אלא שבכל התעשייה האדירה הזו של קבלה וחסידות יש איזה סוג של התעלמות מהשאלה, למרות שעל פניו היא אמורה להיות השאלה הראשונה בכל שיעור חסידות.

דיון ציבורי בנושא יופיעו בני פסיסה ויטיחו בפני המערערים שהם שופטים את הגדול באופן לא הגון, שהם צריכים ללכת לדבר אתו ולשמוע את הצד שלו, שמנין להם שהוא לא בדק וחקר ושאל ודרש, אבל אין באמת שום אפשרות להגיע את האיש ולנהל אתו דיון ראוי, לא כל שכן ויכוח גלוי. הסלון של הרב מיועד בלעדית לאלו שמקבלים את מרותו בשיטת נעשה ונשמע.⁵

דברים דומים מאפיינים את הדיון בשאלות תורה ומדע, בהן המצב דומה מאד למה שקורה אצל בנדר אל חיברי ואצל הבריאתנים הנוצרים.⁶ אינני חושב שכאן המקום להביא דוגמאות פרטיות מן ההסברה של ארגון "ערכים" או מן הספרים של הרב זמיר כהן ודומיהם.⁷ טענתי היא שבסופו של יום, אדם שיש לו קושי עם איזשהו אלמנט בו נראה כאילו יש התנגשות בין עובדות מדעיות ידועות לבין התורה או ההלכה, יזכה – אם יפנה לחפש תשובה של רבנים – למטר של תגובות שניתנות על ידי אנשים שהמניע שלהם אינו בקשת האמת אלא הנצחון בוֹיכוח. השיטות הרווחות הן "זיל הכא קא מדחי לה זיל הכא קא מדחי לה" והצפה (כלומר גיבוב של המון עובדות ונתונים ואמירות של "מדענים מפורסמים" שמטרתם לערפל את הדיון ולא לחדדו). בכל מקרה לא נזכה לעולם לשמוע את התירוצים או ההסברים הללו מפי אישים מובילים בעולם התורה,⁸ אלא מכאלו שאם יאמרו דבר הבל תמיד יהיה ניתן להפיל את האשמה עליהם.

הנושא הזה, תורה ומדע, מביא אותנו אל אפקט גביהה החזק. כאשר מדובר על שאלות של התנהגות ציבורית אני מאמין שיש לאותם למדנים האוחזים בעמדות הנהגה דעה מסוימת, הם פשוט לא רוצים לחשוף אותה מאלף ואחד סיבות שנראות לי העני לא מוצדקות. כאשר מדובר על ידע מדעי, ואפילו על שאלות הלכתיות הקשורות עם ידע מדעי, אני מפקפק.

אפקט גביהה החזק:

בואו נדבר על עננים.

מנקודת מבטו של צופה על האדמה, ענן נראה כמו גוש כהה המרחף בשמים שלפעמים יורד ממנו גשם. מי שאי פעם טס במטוס שעבר בתוך ענן יודע שהענן אינו גוף צפיד, שניתן לעבור בתוכו ולחוש תחושה של מעין ערפל סביבך. ערפל זה מופיע מפני שהענן מורכב ממספר עצום של טיפות מים מיקרוסקופיות, ברדיוס של מיקרון בערך. למרות כח הכבידה שפועל על הטיפות הן אינן נופלות ארצה בגלל קלותן (למען האמת הן כן נופלות, אבל מהירות הנפילה שלהן היא קטנה מאד, 1-10 מטר לשעה, וקשה להבחין בה בגלל השפעות חזקות יותר של זרמי אוויר). בתנאים אטמוספריים מסוימים טיפות המים שבענן עוברות תהליך של התמזגות ויוצרות טיפות יותר גדולות, שמהירות נפילתן היא מטר או שניים בשניה – אלו הם התנאים בהם הענן מוריד גשם.

⁵ החרגי היחיד הם פוליטיקאים שבאים לתת לרב את מנת הכבוד המאפשרת לו להרשים את חסידי, כתוספת חינם לכופתאות שהשיגו נציגיו במשא ומתן.

⁶ למען האמת חלק הארי של הטיעונים הנשמעים מן הצד ה"דתי" בענייני אבולוציה וכדומה שאולים אחד לאחד מן הבריאתנים הנוצרים וכתביהם.

⁷ הקורא יכול לעיין באשכול "ערכים וארגוני החוזרים – שקר או אמת" שבפורום "עצור כאן חושבים", שם מובאות גם דוגמאות להטעיות, ועדויות של אנשים – חלקם מזוהים בשמם – על כך שהאמת אינה בדיוק נר לרגליהם של המחזירים בתשובה, בפרט כאשר מדובר על שאלות תורה ומדע.

⁸ הרבי האחרון מליובאביץ' ז"ל היה דוגמה חריגה בולטת.

במשך שנים רבות נוסתה בישראל תכנית להגברת הגשם או, כפי שתיארו זאת בזמנו, ליצירת "גשם מלאכותי". השתמשו בתנורים בהם שרפו חומר בשם יודיד הכסף, בתקווה שחלקיקי החומר הזה יעודדו בתוך הענן את תהליכי ההתמזגות בין הטיפות כך שיירד יותר גשם בארצנו.⁹

וכעת – להלכה.

ישנו מכשיר המופעל על ידי אדם שגורם לגשם מלאכותי, היינו שמפוצץ את שלפוחיות המים שבעננים בעודם מעל המקום לפני שהרוח תדחפם למקום אחר, השאלה היא לגבי מקווה שהרי אין זה דומה לבור ולא למעיין.

תשובה: צריך לחקור איך המכשיר פועל, ואם ירידת הגשמים המלאכותיים נגרם בדרך ישירה (זאת אומרת שעל ידי לחיצת כפתור וכדומה נדקר הענן באופן ישיר)...

[ישיב משה, שאלות ותשובות מהרב יוסף שלום אלישיב, חלק יורה דעה עמוד קכ"ה]

הרב אלישיב עמד בראש המערכת הליטאית במשך יותר מעשור, הוא האיש שאליו התנקזו כל ההחלטות ההלכתיות והפוליטיות החשובות בתקופה שלאחר הרב שך ועד פטירתו ב 2012. אין סיבה לפקפק בידענותו הליטאית או בחכמתו באופן כללי, אבל התשובה הזו מגלה חוסר הבנה מוחלט של המציאות: גם השואל וגם המשיב סבורים כי הענן הוא בעצם שקית מים גדולה (או אוסף של שקיות כאלו), וכי השיטה להוריד גשם מלאכותי היא לדקור את השקיות האלו ולפוצץ אותן, ועל פי זה הם פוסקים הלכה למעשה בשאלת כשרותם של אותם מים לשימוש במקווה טהרה.

עצם חוסר הידע אינו דבר מביך. פיסיקה של עננים היא נושא לא פשוט, ויצא לי פעם לשמוע על פרופסור בכיר למתמטיקה שפלט, באיזו שיחה שנתגלגלה לנושא, הערה ממנה היה ברור שלדעתו התנורים מסייעים לגשם מפני שהם מחממים את האטמוספירה¹⁰. מה שמביך הוא שלא מדובר כאן בשיחת חולין אלא בפסיקת הלכה בנושא שיש לו נפקא מינה למעשה ובכל זאת הדיון מתנהל מתוך בורות מוחלטת בשאלה המציאותית ואיש אינו מעלה על דעתו לברר או להתייעץ עם מישהו שיודע.

הנה עוד דוגמה לסוג של התעלמות מן המצב העובדתי:

שאלה: שמעתי פעם מרבי יצחק שינקר זצ"ל, כי פעם אחת הוה עובדה בחולה אנוש רח"ל, והביאו רופא גדול ואמר: אם גוי הוא – ימות, אבל אם הוא יהודי – יש לו תקוה, כי נוכח לראות שמחלה זו אצל בני ישראל אינה מוכרחת שימות... ופירש בזה מה שאומרים בתפילה "רופא חולי עמו ישראל", כי יש רפואה מיוחדת בבני ישראל.

תשובה: נכון. במדרש תלפיות (ענף איברים) איתא שלגוי יש ל"א שיניים וליהודי ל"ב. וסיפר לי הג"ר יצחק זילברשטיין שליט"א שיש רופא שיניים בארה"ב ששונא יהודים, וכשבאים אליו סופר השיניים – וכשמוצא 32 אינו רוצה לטפל!"

[קונטרס "רפא ירפא", מו"מ בענייני רפואה, עמוד נ"ז. תשובות ממורנו רבי חיים קנייבסקי, נרשמו על ידי תלמידו הגאון אליהו מן, בני ברק תשס"ג. נדפס גם במוסף שב"ק של העתון "יתד נאמן", 3.10.2003 עמוד 23.]

⁹ הטענה היא שהדבר הוביל לעליה של 13% במשקעים בישראל.

¹⁰ זה, כמובן, לא יתכן, ולו רק מפני שחימום האטמוספירה על ידי תנורים כאלו הוא זניח שבזניחים.

גם כאן מדובר באחד מראשי היהדות הליטאית, יהודי שכתב ספרים הרבה בנושאים שונים והראה את כחו בחריפות ובבקיאות, ובכל זאת הוא נכשל באמירת דברים שבטלותם ברורה לכל, רק מפני שהם מובאים במדרש תלפיות, חיבור קבלי שנדפס באיזמיר בשנות התשעים של המאה השבע עשרה.

ושוב,

דע דמה שכתב החזון אי"ש ... [שעצץ נקוב מעל רצפה של אבן אינו יונק מן הקרקע] ... אין כוונתו רצפה הרגילה שלנו שקוראין באלאטען [בלטות]. דבדידי הוה עובדא ... הרימותי עצץ כזה ואבן הרצפה מן הקרקע וראיתי ברור שכנגד נקב העצץ היה חלול כמו נקב באבן הרצפה על השכבה העליונה וניכר לעיניים שזה מכוח משיכת קרקע העצץ על ידי נקב שלו ואין האבן מפסיק, ואמרתי ברוך שבחר בחכמים ובמשנתם ... אבני רצפה דידן אינם מפסיקין [שו"ת שבת הלוי מהרב וואזנר, יו"ד קס"ז]

כל אגרונם וכל חקלאי היה אומר לרב וואזנר שאיך שלא נפרש את המושג של עצץ נקוב ש"יונק" מהקרקע, לא מדובר על יצירת חור באדמה או בבלטה עליה עומד העצץ מפני שהצמח ינק את העפר או את האבן, אבל הוא לא התייעץ ופסק הלכה למעשה על סמך מקרה בודד, שמן הסתם נגרם מסיבה אחרת.

יש לציין שבכל המקרים האלו מדובר בהלכה (או אגדה) פשוטה, לא בטענות בעלות תוכן פולמוסי. מה שעומד כאן על הפרק הוא כשרותם של מי גשם למקווה או גידול צמח בעצץ נקוב בשנת שמיטה, לא דינזאורים או גיל העולם או אבולוציה או איזשהו נושא טעון מן הסוג הזה. מה שעולה לכאורה מן הדוגמאות שהבאתי הוא שראשי המערכת הם יהודים שאין להם את האינטואיציות הפשוטות שיש לאדם סביר בן זמננו בנוגע לשאלות מציאותיות, וזאת בשתי רמות: ראשית, אין להם השכלה מדעית אלמנטרית (כל אדם בעל השכלה כזו היה חושד בטענות על הבדל במספר השיניים בין גוי ליהודי, או בטענה שצמח יכול לינוק אדמה ממרחק), ושנית, אין להם גם את ההבנה שהם בבעיה בנושא הזה ושכדאי להם להתייעץ עם אנשים מבינים שמקובלים עליהם כיראי שמים לפני שהם מחווים דעה ובפרט לפני שהם פוסקים הלכה.

לכן, אף שאיני יכול להוכיח זאת וודאי שאיני יכול להסתמך על היכרות אישית עם אותם רבנים, הניחוש שלי הוא שמדובר כאן באפקט גביהה חזק. ככל שהדברים אמורים בשאלות תורה ומדע במובן הכללי, התופעה של מסבירנים חרדים שמגבבים ראיות ותירוצים מכל הבא ליד בלי לחייב את שולחיהם לכולם מסתירה תופעה יותר עמוקה: שבאמת גם לעומדים בראש המערכת אין תשובות ולא זו בלבד שאין להם תשובות, השאלות בכלל לא מעניינות אותן ולא עולות על הרדאר שלהם.

צריך לזכור איך הדברים מתנהלים. האנשים האלו לא למדו במכון להכשרת גדולי דור שאולי היה רואה מתפקידו לתת להם גם העשרה כלשהי. מדובר בטיפוס הלמדן הקלאסי: יהודי שמגיל גן עד מותו עוסק בלימוד תורה כל הזמן, שממעט (וגם אינו שש) לצאת מבית המדרש הן במובן הפיסי והן במובן הרוחני, שחיייו הם קודש ללימוד התורה נטו. יתר על כן, אם ניקח את הרב אלישיב לדוגמה, סביר מאד להניח שבעיני עצמו הוא היה למדן ירושלמי שישב ולמד באיזשהו בית כנסת ופתאום בוקר אחד גילה תור של פוליטיקאים, רבנים וסתם אנשים קשי יום העומדים לפני דלתו לבקש עצה ופסק (ואולי עוד יותר חשובה היא העובדה שבאותו בוקר אחד היה הרב קרוב יותר לתשעים מאשר לשמונים וחמש).

יש הרבה יתרונות לטיפוס הלמדן הקלאסי הזה. ההתנתקות שלו מתרבות המערב השלטת ומכוח ההשפעה האדיר שלה מבטיחה לעולם התורה איזו שהיא מידה של יציבות, ומצילה אותו במידה ידועה מן הסכנה של שיעבוד, אפילו לא מודע, לרוח הזמן. אבל יש גם חסרונות, שאחד מהם הוא אפקט גביהה החזק: האמונה של היהודים האלו שהם יודעים כל מה שצריך לדעת, שהסתכל באורייתא וברא עלמא ומכאן שאפשר לדעת את כל סודות הטבע מגימטריאות על פרשת האזינו. זה בשילוב עם ההרגשה שכל השאלות המציקות באות מכל מיני כופרים רשעים באוניברסיטאות ההבל שלהם וברור שהם, המדענים, משקרים במזיד כי מטרתם האמתית היחידה היא להרחיק את ישראל מאביהם

שבשמיים. כשזו התפיסה, למה לבטל עליהם את הזמן? אומרים לי שיש את הרב זמיר כהן שידוע להקהות את שיניהם בתשובות מצוינות, ואני נאנח אנחת רווחה וחוזר לדון בדברי השב-שמעתתא לגבי רובא דליתא קמן, ברוך שפטרנו.

סיכום

בעיני יש כמה נקודות העולות מכל העניין.

ראשית, אנשים הגונים שחשוב להם שהוויכוח יתנהל ביושר (להבדיל מכאלו שמתעניינים רק בתוצאה) ראוי שינסו להקטין את אפקט גביהה לסוגיו. אולי כדאי בתחילתם של ויכוחים פומביים (בפני קהל או באינטרנט) להתרגל להציג למתווכח שאלה על המצב הכללי: האם בנושא הזה הוא מייצג את דעת מאורי וגדולי הדור (ואיך הוא מוכן להוכיח זאת) או שהוא מפריח טענות לא מחיבות בשיטת מצליח? התשובה יכולה לשנות מאד את אופי הדיון.

שנית, צריך להיות זהיר עם המחשבה לפיה באיזשהו מקום יושב יהודי נורא חכם שידוע את כל התשובות לכל השאלות אבל פשוט אין לו זמן לדבר אתנו כי הוא חושש מביטול תורה. לטעמי זו תפיסה נאיבית של המציאות, ואני חושש שלגבי הרבה שאלות מסוגים שונים המערכת מתנהלת על פי אפקט גביהה החזק וכל מה שיש במרכזה הוא חור שחור גדול.

ושלישית (למרות שמביך אותי לכתוב זאת), בעיני אפקט גביהה מצביע על היתרון המרכזי והחשוב של הרבנים המכונים "ליברלים" בציבור הדתי לאומי. האנשים האלו כותבים ואומרים לא פעם דברים שגורמים לי רוגז וצער רב, אבל אין אפס: ב"צהר" וב"בית הלל", אצל הרב שרלו או הרב בני לאו, אני לא מזהה טקטיקות כאלו. הם לוקחים אחריות, הם עומדים בעצמם מאחורי דבריהם המפורשים ואין להם מסך של עסקנים ומשמשים שהם מסתתרים מאחוריו. זה כמובן לא אומר שהם צודקים בכל טענה, אבל אנו, השומעים, מחויבים לתת להם את הכבוד לפחות על מתודת הדיון.